

ЛАТЕНТНИЙ ВИМІР КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ*

Богдан Головкін,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінології і кри-
мінально-виконавчого права Націо-
нальної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Напрацювання науковців**

Латентність кримінологи схильні вважати іманентною ознакою злочинності [1; 2]. Семантичне походження терміна «латентний» (від лат. *latentis*) означає прихований, невидимий, тобто той, що не виявляє себе видимими ознаками [3]. У міжнародному значенні латентна ознака явища злочинності найчастіше позначається виразом «dark side of crime», або «темний бік злочинності» [4] чи «non-reported crimes», тобто «злочини, про які не було повідомлено поліції» [5].

Мінливість феномена корисливої насильницької злочинності зовні виявляється у різних сторонах його буття — очевидній та неочевидній (погаємній, або латентній). Кримінологічна категорія латентності означає інформаційно не відображений статистичними засобами пласт корисливої насильницької злочинності, що викривляє уявлення про дійсні форми, розміри, прояви, структурне співвідношення складових частин, причини латентизації явища соціальної дійсності. Предметний зміст латентності розкривається двома істотними ознаками — «невиявленість» та «невідомість» реальних злочинних проявів органам кримінальної юстиції, що тягне за собою їх неврахованість кримінально-правово статистичною звітністю.

Слід зазначити, що прикладний аспект дослідження латентності окремих груп злочинів у кримінології залишається ма-

лорозробленим. Особливо це стосується корисливої насильницької злочинності. В окремих літературних джерелах зустрічались певні дані, які важко порівняти через часову та територіальну різнобічність. Деякі відомості про латентність отримувалися в ході опитувань населення в рамках міжнародних проектів та монографічних досліджень. Наведемо основні здобутки науковців у вивченні окремих видів корисливих насильницьких злочинів.

Перші зарубіжні дослідження питання латентності у 40-ві роки ХХ ст. показали співвідношення зареєстрованих і латентних грабежів як 1:5 [6]. У 80-ті роки ХХ ст. А. О. Конев і Ю. В. Бишевський вказували, що до 2% убивств і тяжких тілесних ушкоджень, 8,6% тілесних ушкоджень середньої тяжкості, грабежів і розбоїв від числа зареєстрованих злочинів названих видів залишаються латентними [7].

У 90-ті роки ХХ ст. А. О. Конев дослідив латентність окремих видів злочинів на території Російської Федерації і встановив наступну пропорцію латентних і зареєстрованих діянь: убивства — 1:2, розбійні напади — 1:33,8, грабежі — 1:57,7, вимагання — 1:17500 [8]. Р. М. Актуев на матеріалах республіки Дагестан (Російської Федерації) дійшов висновку, що латентність убивств, заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, розбоїв становить 35% від зареєстрованої множини цих злочинів [9]. На початок ХХІ ст., за даними С. О. Солодовнікова, латентність вимагань в Росії становить 1:30 [10].

Міжнародний досвід вибіркового дослідження питань латентності свідчить, що менше половини жертв корисливих насильницьких злочинів повідомляють про кримінальні дії проти них до правоохоронних органів. Зокрема у Росії лише

* Рекомендовано до друку кафедрою кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

** Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

48,5% жертв пограбувань звернулися до міліції, у Польщі — 34,2%, Чехословаччині — 32,2%, Грузії — 21,8%, Естонії — 29,0% [11].

Регіональні дослідження латентності аналізованої категорії злочинів в Україні показали наступне. Опитування населення в Харківському регіоні (2000 респондентів), проведене під керівництвом І. П. Рущенка, засвідчило, що коефіцієнт природної латентності (2001 р.) щодо вилучених грабежів та розбійних нападів становив 1,9; щодо грабежів і розбоїв із проникненням до житла — 1,7; щодо вимагань — 5,9 [12]. В. Ф. Оболенцев установив латентність групи розкрадань майна на рівні 42% [13]. У цьому самому регіоні М. Колодяжний (2005—2007 рр.), вивчивши думку 350 експертів (суддів і співробітників міліції), зазначає: 45,7% спеціалістів вважають, що до 1/2 вимагань, поєднаних із насильством, є латентними, а 32% — заявили про рівень латентності цих злочинів понад 75% [14].

Розмаїття отриманих результатів дослідження латентності окремих проявів корисливої насильницької злочинності зайвий раз свідчить про динамічний розвиток явища у просторі й часі, глибинні кісні перетворення, недослідженість цілісного феномена в його оновлюваних формах та мінливих обсягах поширення у суспільстві, що дозволяє зробити свій внесок у заповнення цієї прогалини.

Умовно позастатистичний масив фактично вчинених корисливих насильницьких злочинів можна поділити на дві великі групи: природнолатентні і квазілатентні (штучно латентні). До групи природнолатентних увійдуть так звані *незаявлені (невідомі)* злочини, про які не повідомили органи кримінальної юстиції: а) злочинці і співучасники (дієве каєття), а також причетні до події злочину особи; б) жертви; в) поінформовані суб'єкти; г) інші особи, обізнані про подію злочину.

Група квазілатентних корисливих насильницьких кримінальних посягань являє собою *невиявлені (неустановлені)* злочини, масив яких складається із двох блоків: перший формується незаконною діяльністю обліково-реєстраційних підрозділів органів внутрішніх справ (ОВС), другий — органами дізнання і досудового слідства. Способи приховування від-

повідальними працівниками обліково-статистичних підрозділів ОВС від реєстрації заяв, повідомлень та інших джерел інформації про злочини, а також способи приховування злочинів від статистичного обліку органами дізнання і досудового слідства докладно описав В. С. Зеленецький [15].

Ключовим залишається питання щодо обсягів квазілатентності. Відомі російські кримінологи К. К. Горяїнов, О. П. Ісиченко, Л. В. Кондратюк схильні вважати, що рівень прихованих правоохоронними органами злочинів від реєстрації в середньому не перевищує 30% від заявлених діянь, а за окремими видами злочинів дані показники коливатимуться у більш широких межах [16]. В Україні за результатами вибіркового прокурорських перевірок постанов про відмову в порушенні кримінальних справ у 2007—2008 рр. скасовано 16185 і 17629 рішень з одночасним порушенням кримінальних справ, що складає 0,7—0,8% від загального числа відмовних матеріалів. Із них у 2007 р. скасовано відмовних матеріалів із одночасним порушенням кримінальних справ щодо грабежів — 900, розбоїв — 125, вимагань — 33, а в 2008 р.: 923, 149 і 23 факти відповідно. Гадаємо, що при масштабніших прокурорських перевірках відмовних матеріалів згадані показники стануть вагомими. Наведений ряд фактів можна продовжити, подібної інформації не бракує, але на часі перевести пізнавальні зусилля в емпіричну площину.

Вимірювання латентних показників

На сьогодні відкритою залишається проблема визначення кримінологічних індикаторів, котрі дозволять уявити дійсні обсяги поширення явища корисливої насильницької злочинності в суспільстві із урахуванням латентних нащарувань. І тут не обійтися без польових досліджень. Збір відомостей про латентність корисливих насильницьких злочинів нами здійснювався із використанням метода опитування населення Харківської і Черкаської областей, що проводилося упродовж 2008 р. Інструментарієм дослідження слугувала спеціально розроблена анкета, що складалася із двох частин. Перша частина присвячувалася

вивченню питань латентності корисливих насильницьких злочинів, друга — віктимізації громадян від даного різновиду злочинів. Далі йтиметься про досвід вимірювання латентних показників.

Підготовча частина нашого дослідження включала формування своєрідної фокус-групи, визначення категорій населення, котрі найчастіше стають жертвами корисливих насильницьких злочинів. Попередньо, в ході аналізу 1122 архівних кримінальних справ, були визначені такі віктимогенні страти: а) учнівська та студентська молодь; б) працівники сфери торгівлі; в) підприємці; г) наймані працівники (будівельники, таксисти, оператори гральних автоматів, комп'ютерних клубів, автозаправок, пунктів обміну валют); г) представники тіньового бізнесу (новії, торговці самогоном, наркотиками, фармстимуляторами, валютні мінняйли); д) пенсіонери; е) інші особи. Надалі вказані категорії громадян стали певним орієнтиром при добірї респондентів для вибіркового опитування. Окрім цього, дослідженню підлягали й інші категорії громадян.

Питання щодо вивчення латентності мало наступне формулювання: «Чи вчинялися проти Вас, близьких родичів, знайомих осіб протягом останніх 5 років (2004—2008 рр.) нижчевказані корисливі насильницькі злочини?». Перелік злочинів включав: грабїж, поєднаний з насильством, яке не є небезпечним для життя та здоров'я; розбїй; вимагання, поєднане із насильством, небезпечним для життя та здоров'я; бандитизм; насильницьке заволодіння транспортом у корисливих цілях; вбивство з корисливих мотивів; вбивство, вчинене на замовлення; розбїйний напад з метою заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами, а також вимагання цих засобів чи речовин, поєднане із насильством, небезпечним для життя та здоров'я; розбїй з метою викрадення обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також його вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я; розбїйний напад з метою заволодіння зброєю (окрім мисливської), боеприпасами, вибуховими речовинами

або радіоактивними матеріалами, а також вимагання цих предметів, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я; насильницьке позбавлення волі або викрадення людини з корисливих мотивів.

Тлумачення змісту окремих складів злочинів забезпечувалося загальнодоступними для розуміння пересічних громадян поясненнями у дужках, наприклад, насильницький грабїж трактувався як насильницьке відібрання майна, що супроводжувалося незначним побиттям, розбїй — напад з метою заволодіння майном, поєднаний із заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю або ж погрозою вбивством, бандитизм — збройний напад організованої групи осіб і так далі. Гадаємо, не слід загострювати увагу на юридичних тонкощах розмежування запропонованого нами списку корисливих насильницьких злочинів, бо не завжди це вдається зробити навіть фахівцям, годі вже говорити про широкі верстви населення. Перелік злочинів слід розцінювати у значенні статистичного масиву, що не тільки визначає змістове наповнення досліджуваного феномена, а й окреслює межі розповсюдження явища у суспільстві.

У разі коли респондентам достеменно відомі факти наведених злочинних посягань, необхідно було поставити позначку навпроти конкретного діяння і вказати кількість цих випадків. Далі пропонувалося відповісти на запитання стосовно звернення чи незвернення до правоохоронних органів, конкретизувати, до яких саме, вказати причини своїх рішень, зазначити реагування правоохоронців, викласти власну думку з приводу більш активного звернення громадян за фактами вчинення проти них злочинів. Опитування проходило у формі індивідуального роздаточного анкетування або анкети розповсюджувалися через спеціально організовані пункти збору інформації.

Без урахування вибрактованих анкет через суперечливі відповіді масив придатних для опрацювання склав 1104 одиниці. За результатами узагальнення опитані громадяни сумарно вказали 1210 фактів вищевказаних злочинів. З цього приводу зафіксовано 552 (45,6%) звернень до правоохоронних органів (у 98,2% випадків зазначалася міліція, решта —

прокуратура) із відповідними заявами та повідомленнями про злочини. Залишилися неповідомленими 658 (54,4%) проправних посягань. Тобто природна латентність групи корисливих насильницьких злочинів становить 54%, коефіцієнт латентності — 0,54. Кількість латентних злочинів аналізованої категорії вираховується за формулою $LЗ = ЗЗ \times КЛ / 100$, де $LЗ$ — число латентних злочинів, $ЗЗ$ — кількість зареєстрованих злочинів, $КЛ$ — коефіцієнт латентності. Сумарне число усіх зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів у 2008 р. складає 33049, залишилися латентними 17846, або 54%.

Ранжування незаявлених корисливих насильницьких злочинів має наступний вигляд: насильницький грабіж (61,1%), вимагання, поєднане з насильством (24,1%), розбій (12,8%), насильницьке заволодіння транспортом у корисливих цілях (0,9%), решта злочинів 1,1%. З наведеного простежується зв'язок між об'єктивно небезпечнішими формами насильства та мірою латентності злочинів.

Недовіра населення

Наведемо результати опитування населення стосовно причин незвернення до органів кримінального переслідування (як правило, міліції). На першому місці йде зневіра у спроможності міліції знайти і притягнути винних до відповідальності (49,7%), друге місце посідає небажання гаяти час на тягання у міліції (у зв'язку із незначною фізичною та матеріальною шкодою) — 22,1%. Далі у порядку спадання отримані такі відповіді: «через небезпеку фізичної розправи з боку злочинців, погрози їх друзів та родичів» (11,5%), «спочатку розгубився, а згодом вирішив, що все й так минеться» (8,7%), «вирішив самостійно знайти і покарати нападників» (5,0%), «отримав матеріальну компенсацію від злочинців» (2,4%), решта — інші відповіді.

Проблема довіри населення до міліції виникла не сьогодні. За даними І. П. Рущенка (2000 р.), 31,3% жертв злочинів не звернулися до міліції через недовіру [12]. Напевно, масова практика останніх років непритягнення до кримінальної відповідальності винних у вчиненні майнових злочинів (крадіжок) відбилася в

суспільній уяві стереотипом самоусунення міліції від захисту майнових прав громадян, що нерозривно пов'язано із корупцією і низьким професійним рівнем працівників міліції при виконанні функцій боротьби зі злочинністю. Саме так вважають 90,7% опитаних громадян, що впливає зі змісту пропозицій щодо більш активного звернення жертв корисливих насильницьких злочинів до правоохоронних структур.

Мудрість громадської думки очевидна. Між довірою населення до органів кримінального переслідування і рівнем латентності злочинності існують як прямі, так і обернені зв'язки. Накопичена роками недовіра до міліції та інших органів кримінальної юстиції, суспільне засудження принципів, на яких базується діяльність цих суб'єктів боротьби зі злочинністю трансформуються в аномію, породжує страх перед злочинним середовищем, сприяє повторній віктимній латентності, в результаті чого пласта акумульованої в суспільстві латентності товщає і глибшає. Налагоджування партнерських стосунків між органами кримінальної юстиції і народом поступово сприятиме зміні стереотипів мислення, запустить механізми природної делатентизації.

Неупереджений коментар результатів опитування громадян вимагає звернути увагу й на інший бік проблеми. Нерідко так звані «вуличні» корисливі насильницькі злочини вчиняються в умовах неочевидності, а також проти жертв напідпитку, психічний стан яких не дозволяє відтворити прикмети нападників і подробиці події злочину, а тому, коли злочинці обійшлися без тяжкого насильства, а розмір матеріальних збитків незначний, потерпілі воліють забути «кримінальну пригоду» і скептично ставляться до спроможності міліції затримати злочинців, про яких непевна уява. Звідси й іронічний скепсис, небажання гаяти час по міліцейських кабінетах.

Немало й таких, хто заводить сумнівні знайомства у місцях алкоголізованого дозвілля, користується сексуальними послугами повій, має нелегальний бізнес. Звісно, ці особи, м'яко кажучи, не зацікавлені у розголосі подій і приверненні уваги правоохоронців. Саме з цих причин дехто з них прагне здійснити само-

розправу над злочинцями. Відверто непокоїть острах жертв перед залякуваннями злочинців фізичною розправою, що найчастіше має місце у випадках особистого знайомства жертви і злочинця, наприклад при неодноразових вимаганнях у середовищі учнівської та студентської молоді й тіньового підприємництва.

Реагування на звернення громадян

Вимір обсягів штучної квазілатентності пропонуємо здійснити на основі узагальнення результатів реагування органів кримінального переслідування на звернення громадян з приводу вчинених корисливих насильницьких злочинів. За даними нашого опитування, у 52,5% випадків реєструвалися заяви та повідомлення про злочини і порушувалися кримінальні справи. Рішення щодо 28,6% звернень зводилися до реєстрації без наступного порушення кримінальних справ. Формою реагування на 17,5% фактів про подію злочину було прийняття інформації до відома (без реєстрації заяв) та обіцянки розібратись, або ж переконання заявників у безперспективності пошуку злочинців і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що такі «прийоми роботи» з потерпілими найчастіше практикуються у віддалених від райміських відділів населених пунктах службами дізнання і дільничними інспекторами міліції, особливо коли злочин вчинено в умовах неочевидності, або у разі кільканденного відтинку часу від кримінальної події до інформування про неї. Невисока вірогідність кримінального переслідування у випадках надходження усної інформації від свідків та родичів потерпілих до так званих знайомих працівників міліції чи представників інших правоохоронних структур. Далі співчування і розмитих обіцянок розібратись справа не піде, бо навряд чи хтось наважиться псувати показники розкриття злочинів. Частка відомлених (з надуманих підстав) у реєстрації заяв (повідомлень) про злочин становить 1,4%.

Таким чином, проведеним дослідженням встановлено два основних канали штучної латентизації корисливих насильницьких злочинів: а) невстановлен-

ня у зареєстрованих заявах (повідомленнях) про діяння — події чи складу злочину; б) недопускання обліку інформації із сумнівною «процесуальною перспективою» розкриття злочинів. В обох випадках існує набір конкретних способів приховування злочинів від обліку. Кінцевим результатом подібних процесуальних рішень і деформованого розуміння інтересів служби є 46-відсоткова квазілатентність корисливих насильницьких злочинних проявів.

Штучне приховування злочинів від обліку генетично пов'язане із принципами оцінювання ефективності функціонування системи кримінальної юстиції щодо протидії злочинності. На жаль, результати цієї діяльності більшою мірою відображаються у скоригованих статистичних звітах, ніж у реальному стані правопорядку в суспільстві. Р. В. Скоморохов констатує, що на сьогодні первинна обліково-інформаційна функція кримінально-правової статистики підміняється управлінсько-кадровою. Фактично кримінально-правова статистика перетворилася на базовий інструмент управління системою ОВС [17]. Звітування про успіхи прямо залежить від показників розкриття порушених кримінальних справ та інших критеріїв оцінок, що змушує усю систему кримінальної юстиції «працювати» на ті самі показники, які, зрештою, і визначають кар'єрні перспективи співробітників.

Міжнародний статистичний огляд свідчить, що у країнах із розвинутою демократією, технічно оснащеним і високопрофесійним поліцейським апаратом розкриття злочинів перебуває в межах 20—45%. У Сполучених Штатах Америки за останніх 25—30 років за індексними злочинами середній показник розкриття не перевищує 21—22%, зокрема частка розкритих берглері становить близько 15%, умисних убивств 60%, в Англії середня величина розкриття коливається у межах 35%, в Німеччині 45%.

Кримінологічний індикатор штучного приховування злочинів

В. В. Лунев зазначає, що частка розкритих злочинів не може бути високою при більш-менш повній реєстрації зло-

ів і суворому дотриманні правоохонними органами вимог законності і в людини [18]. Видається, що покази розкриття можуть виступати криминологічним індикатором стану штучно приховування злочинів від статистичного обліку. Картина процесуальності цих маніпуляцій із питомою вагою зслідуваних (розкритих) корисливих насильницьких злочинів в Україні має статньо показовий вигляд. Пересвідіється в цьому можна на групі високолатентних грабежів, середнього рівня латентності вимагання і низьколатентних збоях, проаналізувавши динаміку їх розкриття за останніх 7 років:

1) грабежі: 2002 р. — 74,6%; 2003 р. — 6,7%; 2004 р. — 46,6%; 2005 р. — 41,0%; 2006 р. — 49,1%; 2007 р. — 63,3%; 2008 р. — 60,7%;

2) розбої: 2002 р. — 92,9%; 2003 р. — 90,6%; 2004 р. — 98,8%; 2005 р. — 77,6%; 2006 р. — 80,6%; 2007 р. — 80,4%; 2008 р. — 81,6%;

3) вимагання: 2002 р. — 92,5%; 2003 р. — 89,8%; 2004 р. — 92,4%; 2005 р. — 88,0%; 2006 р. — 82,7%; 2007 р. — 87,7%; 2008 р. — 88,8%.

Орієнтиром достовірності показників розкриття може виступати 2005 р., бо саме тоді у МВС України проводилася кампанія посилення обліково-реєстраційної дисципліни, що закономірно відбилася на помітному зниженні частки розслідуваних злочинів у співставленні з усім періодом порівняння. Підозріло високим є розкриття грабежів, до того ж ножиці між 74,6% та 41% упродовж 3 років відверто насторожують. У наступні 2007—2008 рр. розслідування грабежів стрімко наближується до рекордних показників 2001 р. Така тенденція свідчить про вибіркочу реєстрацію й опосередковано вказує на негативні зміни у процесах штучного приховування злочинів від обліку.

Можна відмітити більш-менш стабільне розслідування розбоїв, якби не перепад між 2004 р. (98,8%) та наступним 2005 р. (77,6%). Зрештою, порівняння 15% розкриття берглерів в США і 80% розкриття розбоїв в Україні наводить на сумні роздуми. Невже вітчизняні працівники ОВС, які бідкаються на хронічне недофінансування, стрімке вививан-

ня професійного ядра співробітників, недолугу кадрову політику, технічну відсталість криміналістичних засобів тощо, за рівнем розкриття в рази перевершують американських колег? Щось не схоже.

Ознаки штучної латентності вбачаються і на прикладі вимагання. Не зрозуміло як може бути розкриття розбоїв вищим, ніж розкриття вимагань? Наведені вище дані добре ілюструють таке диво упродовж 2002—2004 рр. У наступні роки, немов за помахом невидимого диригента все стає на свої місця. Очевидно одне: обсяги квазілатентності набувають дедалі масштабнішого характеру і ця небезпечна тенденція поступово поширюється на тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Візьмемо три ключових показники: кількість заяв та повідомлень про злочини, що надійшли до ОВС, кількість постанов про порушення кримінальних справ і число винесених постанов про відмову у порушенні кримінальних справ за останніх три роки. Так, у 2006 р. надійшло заяв 2612190 (100%), порушено кримінальних справ 386681 (14,8%), відмовлено у порушенні кримінальних справ 1761391 (67,4%); у 2007 р.: 2851384 (100%), 359389 (12,6%), 2075493 (72,8%) відповідно; у 2008 р.: 2874355 (100%), 335441 (11,7%), 2198572 (76,5%) відповідно. Не потрібно проводити глибокого аналізу, щоб пересвідчитись у стійкій тенденції повномасштабної штучної латентизації. Прояви даної тенденції поширилися на групу корисливих насильницьких злочинів, про що можна судити хоча б з того, що показники квазілатентності (46,1%) наближаються до частки природної латентності (54,4%). Сумарний показник латентності становить 100,5%.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене слід зауважити, що наша спроба латентного виміру корисливої насильницької злочинності не претендує на абсолютну точність та методичну повноту інструментарію. Накопичений в криминології емпіричний досвід й усі відомі розрахунки латентних показників носять відносний

і вірогіднісний характер. У цьому сенсі наше дослідження — не виняток. Однак застосований підхід фокус-груп надає впевненості, щоб говорити про наближеність отриманих результатів до середніх орієнтованих розмірів латентності

досліджуваного феномена. В умовах розпочатої соціально-економічної кризи прогнозуємо подальше збільшення рівня латентності корисливої насильницької злочинності.

ПРИМІТКИ

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / за ред. В. В. Голіни. — Х. : Право, 2009. — 288 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. — К. : Ін Юре, 2007. — Кн. 1. : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — С. 178.
3. Словарь иностранных слов. — М. : Рус. яз., 1989. — 624 с.
4. Anderson P. R. Newman D. J. Introduction to Criminal Justice/ 5-th edition / P. R. Anderson, D. J. Newman. — New-York : McGraw-Hill Inc., 1993. — P. 15.
5. Crime and Criminology. — 7-th ed. — Wm. C. Brown Communication, Inc. — US., 1994. — P. 165.
6. Холыст Б. Криминология: основные проблемы / под ред. Н. А. Стручкова. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 49.
7. Бышевский Ю. В. Латентная преступность и правосознание : учеб. пособ. / Ю. В. Бышевский, А. А. Конев. — Омск : Вышш. шк. МВД СССР, 1986. — С. 11.
8. Конев А. А. Преступность в России и ее реальное состояние. — Н. Новгород, 1993. — С. 235.
9. Шестаков Д. А. Криминология. Преступность как свойство общества : учеб. / Д. А. Шестаков. — СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2001. — С. 87.
10. Солодовников С. А. Кримінальна економіка і насильственні преступления против собственности граждан / С. А. Солодовников. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — С. 112.
11. Хохряков Г. Ф. Криминология : учеб. / Г. Ф. Хохряков ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрист, 1999. — С. 409.
12. Рущенко І. П. Соціологія злочинності / І. П. Рущенко. — Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2001. — С. 280—281.
13. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження / В. Ф. Оболенцев. — Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. — С. 56.
14. Колодязний М. Вимагання, поєднане з насильством: деякі питання латентності / М. Колодязний // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні : матер. VI міжвуз. наук. студ. конф. з кримінології (м. Харків, 27 листопада 2007 р.). — Х. : Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — С. 41—43.
15. Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела / В. С. Зеленецький. — Х. : КримАрт, 1998. — С. 15—16.
16. Горяинов К. К. Латентная преступность в России: Опыт теоретического и прикладного исследования / К. К. Горяинов, А. П. Исиченко, Л. В. Кондратюк. — М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. — С. 89.
17. Скоморохов Р. В. Уголовная статистика: обеспечение достоверности / Р. В. Скоморохов. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 16—17.
18. Лунев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунев. — М. : НОРМА, 1999. — С. 34—35.